

ANTONÍN LÁTAL

K ZÁKLADNÍMU URČENÍ POJMU TVOŘIVOST

Aktivní vztah člověka ke skutečnosti (přírodní i společensko-lidské) lze považovat za jednu ze základních tezí marxisticko-leninské filozofie, která se stala i východiskem a stálým postulátem teorie poznání. Ale v poznání nezaujímá subjekt jen aktivní vztah k realitě, ale i tvořivý, kterým překračuje danost objektu, spojuje minulé s přítomným, přemostuje fakticitu aktuálního vnímání plány budoucnosti, prognózami, předvídaním, předtuchami . . ., objevuje nové myšlenky, nové ideje, za nimiž se skrývají nové relace, zákonitosti, vznikají nové předměty, nové vlastnosti předmětů atd. Samotné poznání není absolutním cílem, ale jen nástrojem praktického přetváření světa. Ovšem jen tvořivým způsobem, tvořivým přístupem je člověk s to jej měnit, přetvářet, jakož i sebe sama činit předmětem modifikace.

V posledních letech se problémem tvořivosti zabývá celá plejáda vědních disciplín — psychologie, estetika, logika, kybernetika, heuristika, v neposlední řadě filozofie, představující obecněteoretické a obecně-metodologické zdůvodnění podmínek, procesu i výsledku tvořivosti. Zvýšený zájem o problematiku tvořivosti je dán růstem subjektivního faktoru při rozvoji společnosti, růstem významu plánování, prognózování technických, ekonomických, kulturních, sociálních a jiných procesů. Rovněž i kritiku buržoazních koncepcí kreativity a revizionistických názorů je nutno podložit důkladnými znalostmi z oblasti tvořivosti.

I

Chceme-li odhalit kořeny reflexe tvořivého, aktivního vztahu člověka ke světu, odpovědět na otázku, odkdy se začíná datovat reflexe změny v postoji subjektu k okolní realitě, pak lze obecně říci, že tento proces začíná konstituováním klasické buržoazní filozofie, kulminuje v německé klasické filozofii, jež se stává jedním z pramenů marxismu-leninismu, ovšem vyúsťuje i do rozmanitých proudů současné buržoazní filozofie, která reflektuje klasický ideál již svým vlastním způsobem a předkládá nový ideál člověka a světa.

Počínaje Baconem, Descartem a konče Hegelem je ústřední kategorií filozofického myšlení rozum, a to rozum činný, aktivní, na rozdíl od rozumu pasivního, který jen participoval na božském rozumu.¹ Nositelem tohoto rozumu je individuum, subjekt, já, které je takto schopno zpřetrhat okovy tradic a uskutečnit samostatná rozhodování i jednání. Ideál ničím nespoutaného a neomezeného rozumu (jak se jevil ve srovnání se středověkým chápáním) vládl po celou dobu vývoje klasické filozofie, nepočítáme-li jediný útok proti rozumu ze strany anglického empirismu.²

Poklasický vývoj buržoazní ideologie však ukázal omezenost „neomezeného“ rozumu, který nebyl ničím jiným než buržoazním rozumem nadaným jen dočasnou progresivností. Epizodický výstup proti rozumu přešel ve frontální útok, který vedly a vedou různé směry současné buržoazní filozofie v podobě pozitivismu na jedné straně a různých iracionalistických škol na straně druhé. Klasický ideál rozumu je nařčen z chladné objektivnosti, která umrtvuje svět a vypuzuje z něho lidskou aktivitu, tvořivost, spontánnost. Nový ideál nesměruje ani tak do budoucnosti jako spíše do minulosti, do doby předvědecké zkušenosti. Nový ideál je koncipován jako návrat k bohatství lidských duševních prožitků, k spontánní činnosti našich duševních sil. Návrat k čisté lidské subjektivnosti je počátkem obratu, který jako by opakoval „kopernikánský obrat“, ovšem na jiné úrovni, na úrovni iracionalismu a mysticismu.³

Tento krátký exkurs do historie klasické filozofie i současnosti novodobé buržoazní filozofie ukázal, že problém aktivity a tvořivosti má i svou historickou opodstatněnost, že prošel určitými metamorfózami a že i v současné době mechanismus tvořivosti je analyzován v marxistické⁴ i nemarxistické literatuře.⁵

II

Systematičtější přístup k problematice tvořivosti znamená za prvé zařazení fenoménu tvořivosti do širšího rámce aktivity hmotných procesů, za druhé užší, specifičtější vymezení samotné kategorie tvořivosti.

V nejširším slova smyslu lze chápat tvořivost „jako nutnou podmínku rozvoje hmoty, jako vytváření jejích nových forem, s jejichž vznikem se mění i samotné formy tvořivosti. Tvořivost člověka je jen jedna z takových forem“.⁶ Toto širší vymezení reflektuje fakt, že nekonečný řetěz

¹ Srov. B u h r, M.: *K dějinám klasické buržoazní filozofie*. Praha 1974, s. 95.

² Srov. tamtéž, s. 103.

³ Srov. např. G u b i n, V. D.: *Kritika sovremennych buržuaznych teorij tvorčestva*. Charkov 1981. K u z m i n a, T. A.: *Problema subjekta v sovremennoj buržuaznoj filosofii*. Moskva 1979.

⁴ Systémovému přístupu k tvořivosti jsou věnovány např. tyto sborníky: *Leninskaja teorija otaženija. Tvorčeskij charakter otaženija*. Sverdlovsk 1974; *Leninskaja teorija otaženija. Otaženije i naučnoje tvorčestvo*. Sverdlovsk 1974; *Leninskaja teorija otaženija. Tvorčeskij charakter praktiki*. Sverdlovsk 1979.

⁵ Z nemarxistických prací je to zejména — L a n d a u, E.: *Psychologie der Kreativität*. München 1971. Autorka analyzuje problém tvořivosti tak, jak je interpretován různými západními psychologickými školami, zabývá se dále fenoménem motivace a průběhu kreativity, konečně rozpracovává i teze výchovy ke tvořivému chování.

⁶ P o n o m a r e v, J. A.: *Psychologija tvorčestva*. Moskva 1976, s. 16.

změn, vzájemného působení, interakce jak v živé i neživé přírodě je „produktem tvořivých sil“.⁷ J. A. Ponomarev v této souvislosti vyslovuje hypotézu, že „tvořivost v nejširším smyslu vystupuje jako mechanismus vývoje, jako vzájemné působení (tvořivých sil — A. L.) vedoucí k rozvoji“.⁸ Někteří autoři⁹ zužují pojem tvořivosti na oblast lidských aktivit, považují tvořivost za „specificky sociální kvalitu aktivity, která přísluší člověku“,¹⁰ „za historickou aktivitu lidí, která neustále rozšiřuje hranice možností jejich rozvoje“.¹¹ Tento názor je v předkládané stati akceptován, tím se ale v žádném případě nestaví proti sobě nebo neodděluje aktivnost a tvořivost. Celkový horizont tvořivosti se promítá do čtyř základních oblastí:

1. Tvoření lidského světa, lidské společnosti, sice vykazující odlišnosti oproti přírodnímu světu, avšak o nic méně hmotné a předmětné.
2. Tvoření specificky subjektivního světa, ideální skutečnosti lidského vědomí.
3. Tvoření jakožto pokračování přírody ve společenském člověku a jeho dějinách.
4. Tvořivost jakožto i jednostranná schopnost subjektivity vydělit z objektivní reality jen určité výseče, části, aspekty a tuto svou vnitřní projekci postavit na místo tvořivého procesu společenského člověka.¹²

V užším slova smyslu (v rámci lidské aktivity) můžeme definovat tvořivost jako schopnost člověka přetvářet svět (přírodní i společensko-lidský) novým způsobem. Zdůraznění této novosti je základním prvkem mnoha definic,¹³ i když je pravda, že i v samotném slově „přetváření“ se implicitně myslí produkce něčeho nového či novým způsobem. Definici, která jde v obdobných intencích, avšak je zasazena do konkrétnějšího horizontu, předkládá H. Hörz: „Jako tvořivé může být označeno to, co lze ovládnout při praktickém a teoretickém osvojování společenské a přírodní reality, procesů a objektů novým způsobem za určitých podmínek a konkrétních prostorových a časových vztahů.“¹⁴ K objasnění tohoto obecně „nového“ či konkrétně nové myšlenky, ideje, nového předmětu, prostředku, nového způsobu, metody atd. je nutno vymezit vztah tvořivosti a odrazu, a to zejména proto, že tato relace je často předmětem

⁷ Tamtéž, s. 11.

⁸ Tamtéž, s. 17.

⁹ Koršunov, A. M., Mantatov, V. V.: *Teorijska otkroženija i evrističeskaja rol' znakov*. Moskva 1974.

¹⁰ Tamtéž, s. 17.

¹¹ Davydova, G. A.: *Tvorčestvo i dialektika*. Moskva 1976, s. 18.

¹² Srov. Pešek, J.: *Dialektika dělby práce, sebestrukturace a perspektivnost člověka*. Univerzita Karlova 1966, s. 26—28.

¹³ Např.: „Tvořivost je vytvářením nového“ — Rutkevič, M. N.: *Otkroženija kak tvorčeskij proces*. In: *Leninskaja teorijska otkroženija. Tvorčeskij charakter otkroženija*. Sverdlovsk 1974, s. 6. „Tvořivý proces je vědomé vytváření nového“ — Veselovskij, V. N.: *O genezise tvorčeskogo aspektu v dejatel'nosti i soznanii čeloveka*. In: *Leninskaja teorijska otkroženija. Tvorčeskij charakter otkroženija*. Sverdlovsk 1974, s. 23. „Tvořit to není jen vytvářet nové, jako novým způsobem“ — Jermachov, V. I., Samrov, N. J.: *Razvitije subjekta kak moment praktiki*. In: *Leninskaja teorijska otkroženija. Tvorčeskij charakter praktiki*. Sverdlovsk 1979, s. 31.

¹⁴ Hörz, H.: *Erkenntnistheoretische Bedingungen und Implikationen des wissenschaftlichen Schöpfertums*. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1975, č. 3, s. 367.

diskusí a její jednostranné pojetí i předmětem buržoazních a revizionistických úvah. Ve většině případů se odraz pokládá za pasivní kopii originálu (mechanistické pojetí), v jehož výsledku nemůže být něco nové, něco „navíc“, než co bylo v momentálním vnímání. Tedy teorie odrazu vylučuje tvořivost. Dále výsledkem odrazu jsou prý adekvátní obrazy, zatímco tvořivost předkládá neadekvátní obrazy. Tato tvrzení budují nepřekonatelnou hráz mezi odrazem a tvořivostí. Uměle vytvořený dualismus mezi funkcí odrazu analyzovanou ve vztahu „vědomí — objektivní svět“ a tvořivou funkcí ve vztahu „vědomí — vědomí“ nelze odstranit ani určitými revizemi, prostřednictvím kterých chtějí nemarxističtí autoři doplnit teorii odrazu „pravým“ chápáním tvořivosti, a tím tuto teorii vlastně eliminují. Ve skutečnosti neexistují dva procesy — odraz a tvořivost, ale jediný proces poznání: tvořivý odraz skutečnosti. Tuto tezi dokazují i známá Leninova slova, že vědomí nejen odráží objektivní svět, ale i jej tvoří. I tato slova byla „reinterpretována“ v duchu subjektivního idealismu, ovšem za znamenitým Leninovým aforismem se skrývají fakta potvrzená praxí, že člověk odrážející svět jako společenský subjekt jedná v té či oné míře tvořivě, že překonává danost, předstihuje její fakticitu svými zkušenostmi, záměry, cíli, přáními, tužbami, svou fantazií, intuicí, předtuchou . . .

III

Důležitější než definiční vymezení tvořivosti je odhalení procesu fungování tvořivosti, objasnění mechanismu vytváření všeho nového, osvětlení přechodu mezi známým a neznámým, objevení hrany, kterou se dotýká přítomnost s budoucností. Tvořivost se projevuje jak v oblasti materiální, tak i duchovní činnosti. Jsou to jen dva fenomény jedné podstaty. Tvořivost je obsažena v elementární pracovní operaci, jakož i ve vědeckém řízení společnosti. Ve výrobě jsou výsledkem tvořivosti kvalitativně nové předměty a prostředky, nové technologické postupy a metody, nové formy organizace práce, ve vědě nově objevené zákonitosti, vztahy, nově vytvořené teorie a hypotézy, v umění jsou to nová umělecká zobrazení atd. Pouze stupeň, míra tvořivosti je jiná. Objasnit proces tvořivosti znamená poodhalit roušku nad jeho strukturou, komponentami, nad jeho determinantami a podmínkami. Podstatu procesu tvořivosti nelze zredukovat na jeden určitý moment, např. fantazii, intuici či předvídaní. Jedná se vždy o určitý souhrn schopností konkrétního člověka v konkrétně vykonávané činnosti, které vedou ke vzniku nových názorů, ale i ke kvalitativním změnám v chování osobnosti.⁴⁵ Jako tvořivé chování lze označit takové, při kterém:

1. Znamé struktury, tj. naučené a pochopené souvislosti, se opět poznávají později v konkrétní objektivní realitě;
2. nové osvojované elementy v pracovním a vyučovacím procesu jsou začleňovány samostatně do této struktury;

⁴⁵ Srov. Wessel, K. F.: *Zum Schöpfungertum der Persönlichkeit*. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1977, č. 3, s. 340.

3. jsou vyvíjeny nové struktury a tyto přezkoušeny v reálné skutečnosti.¹⁶

Většina autorů se shoduje v tom, že tvořivost je vědomý,¹⁷ zákonitý¹⁸ a fázovitý proces.¹⁹

Velmi zevrubně se zabývají procesem tvořivosti myšlení F. Loeser a D. Schulze. Nepovažují tvořivé myšlení jen za logickou činnost, nýbrž za všestrannou činnost, která mění okolní svět.²⁰ Vycházejí z faktu, že v základě tvoření nového je princip jednoty světa, skutečnost, že všechny součásti objektivní reality spolu nějakým způsobem souvisejí a jsou navzájem spojeny.²¹ Nejprve vytvářejí model, který představuje výchozí základ k tvůrčímu myšlení. Tento model obsahuje čtyři fáze: tvořivou pochybnost, tvořivou víru, tvořivý humor a tvořivé přesvědčení.²² Na tomto základě probíhá vlastní tvořivé myšlení, které spočívá v poznání problému — je odrazem problémové situace, dále ve stanovení problému — s využitím principů optimalizace (jako jsou cílevědomost, racionalita, efektivita, důslednost...), konečně následuje řešení problému — a to buď tvořivou rutinou (hledání identických poznávacích objektů), tvořivým zkoušením (metodou pokus — omyl), tvořivým hádáním a tvořivou fantazií (metody kombinování, idealizace, symbolizace, transponování...).²³

I když tato práce je plodná svou snahou o postižení významných elementů procesu tvořivosti, o jejich logický výklad, kategoriální vymezení, nepostihuje všechny jeho určující komponenty. K nim patří zejména předvídání (schopnost určovat stupeň změn dalšího rozvoje), prognózování (konkretizace předvídání, zkoumání možných variant rozvoje a přetváření objektu), plánování (výběr z variant praktického přetváření, zde se završuje rozpracování projektu a připravuje se přechod k praxi).

Výčet a stručné definice prvků tvořivosti uzavřeme intuicí, o které se často hovoří v literatuře, ovšem o mechanismu tvořivé intuice ví věda zatím ještě málo, proto se také často vytěsňuje za její hranice. Nás zajímá tzv. heuristická intuice, která představuje získání principiálně

¹⁶ Srov. tamtéž, s. 343.

¹⁷ Srov. Koršunov, A. M.: *Poznání a skutečnost*. Praha 1974, s. 90.

¹⁸ Srov. Loffman, J. J.: *Naučná mapa světa jako reálný základ i předpoklad vědeckého tvůrčství*. In: *Leninská teorie odrazení. Tvůrčí charakter odrazení*, s. 52.

¹⁹ Viz pozn. 17 nebo např. pozn. 14, s. 369.

²⁰ Viz Loeser, F., Schulze, D.: *Schöpfung in der Zwangsjacke?* Berlin 1980, s. 22.

²¹ Srov. tamtéž, s. 54.

²² „Tvořivá pochybnost je poznání, že daný stav vědění nestačí, aby poznávací cíl — pochopení a změna poznávacího objektu — byl dosažen.“ Tamtéž, s. 31. „Tvořivá víra je domněnka, že informace, které slouží k vytvoření nového vědění, jsou pravdivé (nepravdivé), ačkoliv jejich pravdivost (nepravdivost) není verifikována.“ Tamtéž, s. 34. „Tvořivý humor je myšlenkový komplex, který pomocí komického paradoxu nebo podobných výrazových forem popírá, příp. potvrzuje pravdivost (nepravdivost) ... informací, které slouží k tvorbě nového vědění.“ Tamtéž, s. 44. „Teprve když tvořivá víra a pochybnost dozrají v přesvědčení, je daný stav vědění tak rozvinut, že poskytuje základ pro tvořivé myšlení.“ Tamtéž, s. 41.

²³ Srov. tamtéž, s. 50—80.

nových poznatků cestou bezprostředního zření. Děje se tak skokem ve vývoji myšlenky. Samotný proces je víceúrovňový.²⁴

* * *

Závěrem lze říci, že předkládaná stať svým záměrem usilovala o jediné: ukázat, že rozbor tvořivosti je nanejvýš aktuálním úkolem, na kterém se podílí mnoho vědních disciplín, které svými závěry, tezemi a hypotézami přispívají zejména k odhalení mechanismu procesu tvořivosti, ovšem že tento úkol ve vši komplexnosti není ještě vyřešen. Marxisticko-leninská filozofie, která je metodou a metodologií vědecké tvořivosti musí pak výsledky jednotlivých věd zevšeobecňovat a ukazovat i další cesty při zkoumání forem aktivního, tvořivého přístupu ke skutečnosti.

ZUR GRUNDBESTIMMUNG DES BEGRIFFS SCHÖPFERTUM

Der vorliegende Aufsatz ist ein Versuch um nähere Bestimmung des Begriffs „Schöpfertum“. Das bedeutet erstens, die Stellung der Reflektion des Schöpfertums in der Geschichte des philosophischen Denkens zu bestimmen, zweitens den Begriff „Schöpfertum“ an sich zu definieren, drittens den eigentlichen Schöpfertumprozeß, seine Bedingungen und Ergebnisse zu analysieren.

Das erhöhte Interesse um die Problematik des Schöpfertums ist durch die Steigerung des subjektiven Faktors bei der Entfaltung der Gesellschaft, durch das Wachsen der Bedeutung der Planung von ökonomischen, technischen, kulturellen, sozialen und anderen Prozessen gegeben. Auch der Kritik der gewählten bürgerlichen Konzeptionen müssen ausführliche Kenntnisse aus dem Bereich des Schöpfertums zugrunde liegen. An der Erläuterung des Schöpfertumprozesses nimmt eine ganze Reihe von Wissenschaften — Psychologie, Logik, Ästhetik, Kybernetik teil. Die Aufgabe der Philosophie besteht darin, die Ergebnisse der einzelnen Wissenschaften zu verallgemeinern und weitere Formen der aktiven, schöpferischen Aneignung der Wirklichkeit zu zeigen.

²⁴ Inkubační, kulminační a závěrečnou úroveň rozeznává V. I. Čar'ev ve stati — *Jevrističeskaja intuicija kak važnejšij fenomen naučnogo poiska*. In: *Leninskaja teorija tvorčestva. Otraženije i naučnoje tvorčestvo*. Sverdlovsk 1974, s. 124—127.